

Anton Snoj

LEUKHUP SPOMIN! KMEČKI UPORI

I. Verolomni kmet

Uporništvo velja za eno najpomembnejših slovenskih lastnosti. Prepoznamo jo lahko kot združevalno lastnost širše skupnosti, ponekod pa tudi kot povsem krajevno značilnost. Zdi se tudi, da v kolektivnem spominu obstaja predstava, da je naše ljudstvo uporno že od nekdaj. Zavest o tej značilnosti se je sicer začela širiti šele v dobi, ko se je prepletala z moderno slovensko narodno zavestjo. Kmečki upori so namreč v zgodovinopisju sprva veljali kot izrazi nezvestobe in hudobije kmečkega prebivalstva. Vsi od Jakoba Unresta do Janeza Vajkarda Valvasorja so pri svojih oznakah uporov izhajali iz nazora tridelne delitve sveta. Po harmonični predstavi naj bi kmečki stan delal za vse, duhovniški za vse molil, viteški pa z mečem vse obranil. Primer upodobitve te vizije pri nas je freska z naslovom *Triplex status mundi*, ki jo je v sedemdesetih letih 15. stoletja v cerkvi Sv. Jurija na Ptujju naslikal Tomaž iz Beljaka. Unrest, ki je znal biti kritičen tudi do gospode, je zaradi rušenja božjega ustroja sveta kmete koroškega upora leta 1478 okrivil zlobnih zvijač in hvalil Boga, da je nadnje poslal neverne Turke. Valvasor pa je upornike iz leta 1515 označil za »krvoločneže« z »razprtimi morilskimi kremplji«.

S trodelno podobo družbe je bila pri nas skladna tudi protestantska etika. Po luteranskem vzoru je Primož Trubar svojemu skromnemu poreklu navkljub vstaje zavračal in kmetom očital zoperstavljanje božji postavi, kar lahko s seboj prinese le pravično kazen. Njegova obsodba sicer ni bila tako huda kot Luthrova, ki je nemške kmečke upornike leta 1525 v svoji vročkrvnosti primerjal kar s pobesnelimi psi, ki jih je treba potolči, pobiti in prebosti bodisi naskrivaj bodisi vsem na očeh. Kmečki položaj se je z ukrepi oblasti pri nas počasi spreminjal šele od druge polovice 18. stoletja dalje. Večina je kljub temu še nekaj časa ostala podložna, kar kažejo kmečke prislege na začetku 19. stoletja, ko so morali kmetje gospodom prisegati nenehno uslužnost. Božji red so zagovarjali še v času marčne revolucije leta 1848. Anton Martin Slomšek je tedaj v svojem pastirskem pismu kmetovo odvisnost imel za povsem samoumevno naravno stanje. Podoben je bil tudi odziv v *Kmetiskih in rokodelskih novicah*, ko so kmetje na Igu napadli turjaško graščino. Upornike so tudi tedaj opisali kot »razuzdane tolovaje«, ki niso vredni, da bi se Kranjci imenovali. Kljub temu so program *Zedinjene Slovenije*, čitalnice in taborsko gibanje privedli do velikega sodelovanja kmečkega prebivalstva, kar je utrdilo idejo, da Slovenci izhajajo iz kmečkega stanu.

II. Od žalovanja do maščevanja

Spomin na kmečke upore se je najprej najbolj izrazito pojavljal v umetnosti. Slovenci že v Prešernovem *Sonetnem vencu* »samó krvavi punt poznamo«. Soneti so bili prvič objavljeni leta 1834, narodno uporniška tematika pa je nato postala priljubljena tudi v prozi in dramatiki. Zanjó značilno je bilo zrcaljenje problemov 19. stoletja v čase kmečkih puntov. Slovenski narodni buditelji so v plemiču podrejenemu tlačanu videli svoj odnos z nemškimi oblastmi. Prav zaradi tega je Mohorjeva družba v Celovcu leta 1868 kot nevarno, hujskaško in premalo pobožno zavrnila Jurčičevo povest *Sin kmečkega cesarja*. Umetniška besedila o uporih so do tridesetih let 20. stoletja večinoma ostala na ravni tragične ljubezenske zgodbe v hudih časih in so včasih vsebovale tudi motiv oziroma napoved krvavega maščevanja nad graščaki. Razpoloženje morda najbolje povzema stavek iz tragedije maščevanja *Gospod s Preseka*, ki jo je leta 1886 napisal Franc Škofič: »Srdit sem na graščaka, ki ljudstvo odira, in na ljudstvo, ki se mu dreti dá.«

Anton Aškerc je bil pri tem eden redkih predstavnikov časa, ki puntarjev ni videl predvsem v nesrečni luči. Zabavala in navduševala so ga njihova dejanja, ki so lahko ponižala še tako ponosnega plemiča. V *Tlaki*, peti od balad *Stare pravde* iz leta 1890, je porogljivo pisal o domišljavih lenuhih iz gradu Mehovo na obronkih Gorjancev, ki jih uporniki preoblečejo v kmete ter naženejo na njivo orat in okopavat. Medtem se kmetje, odeti v svilo, usedejo v senco ter pijoč in pojoč opazujejo plemiški fiasko. »Oh, délati – kaka sramôta!«

V stoletjih pred devetnajstim nam je skoraj izključno znan le kolektivni spomin tistih, ki so v rokah držali pisalo. Kakšna kontinuiteta kmečkega spomina o uporih nam zato ni znana. Bogo Grafenauer ni odkril niti enega primera ljudskega izročila o puntarjih, kar bi mu verjetno uspelo, če bi tovrstno izročilo pri nas obstajalo. Še *Puntarska pesem* izpod peresa Mileta Klopčiča je bila po avtorjevih lastnih besedah prepesnitev nemške puntarske pesmi iz leta 1525. Po drugi strani poznamo več slovenskih ljudskih pesmi in pripovedk o turških vpadih.

V modernem zgodovinopisju se je beleženje kmečkih uporov prav počasi uveljavljalo. Janez Parapat je leta 1869 postal prvi slovenski zgodovinar, ki je upore bolj natančno popisal. V plemičih je videl zatiralca kmečkega prebivalstva. Naslednji se je puntov lotil Josip Gruden v *Zgodovini slovenskega naroda*, kjer je kljub poznejšim kritikam kar pravilno ocenil njihov pomen. Po njegovem mnenju se kmetje tedaj še niso borili za popolno osvoboditev svojega stanu, temveč so se upirali le zaradi hudih bremen, ki so jim bila naložena. Gruden je poleg gospode prepoznal še druge skupine kmečkih zatiralcev. Nad tlačani naj bi se namreč najbolj izživljali grajski upravitelji in valpti. Zaradi tega, je dejal Gruden, so jih kmetje sovražili še bolj kot zemljiške gospode. S preučevanjem kmetov se je začelo ukvarjati vse več raziskovalcev. Na prelomu stoletja se je skoraj izključno z zgodovino kmečkega življenja ukvarjal Anton Kaspret in pri tem odkrival nove razloge za nezadovoljstvo in upore tlačanov. Kasneje sta ga v raziskavah zemljiškega prava in davčnih bremen dopolnjevala tudi Janko Polec in Stanko Jug.

III. Socialni boj in revolucija

Na prelomu 20. stoletja je agrarno vprašanje postajalo eden največjih gospodarskih problemov. Zemljiška odveza je ustvarila nove razmere, ki so zlasti srednje in manjše kmete pripeljale v ponovno krizo. Odškodnine za odvezo so plačevali s

težavo, posesti so se z dedovanjem drobile, davki so rasli, vse skupaj pa je vodilo v zadolževanje in izseljevanje v mesta ali tuje dežele. Krščanski socialist Janez Evangelist Krek je zato v svojih *Črnih bukvah kmečkega stanu* leta 1895 zapisal, da je kmet »večinoma že najrevnejši proletarec«. Marsikdo, ki je največji problem časa videl v družbeni razslojenosti, je zaradi te vzporednice med kmetom in delavcem navdih pričel iskati v kmečkih puntih.

V tem smislu je zanimiv miselni razvoj Ivana Cankarja. Komaj dvajsetleten je trdil, da gredo skrajne prisposodbe predaleč, saj kmet nikoli ni bil revolucionar »tudi takrat ne, ko je požigal gradove«. Istočasno pa je imel slabo mnenje o pisateljih, ki so kmeta podcenjevali in v njem videli zgolj karikaturu. Do predavanj, ki ju je imel dva večera v aprilu 1907 pred občinstvom Delavskega doma v Trstu, je Cankar svoje mnenje spremenil. Zbrano ljudstvo je nagovoril z opominom o prvih dveh pomembnih spomenikih nastajajoče slovenske kulture. Prvo dejanje je pripisal Trubarju in Dalmatinu, katerih vera se mu je zdela povsem postranskega pomena. »Omejena in nerazumna je trditev, da je bilo tisto veliko gibanje samo in edino versko gibanje, da ni torej pomenilo za slovenski narod nič drugega, kakor malopomemben korak iz ene cerkve v drugo, iz enega duševnega suženjstva v drugo.« Hrepenenje po svobodi je po Cankarju privedlo v drugo veliko kulturno gibanje. »Tisti obupani, v svojem obupu do blaznosti pogumni kmetje, ki so požigali graščine in ki so se upirali cesarski vojski s kosami, cepci in vilami, tisti kmetje, ki so obešali valpte in gnali graščake pred plug, niso bili manjši delavci na polju slovenske kulture, nego Trubar in Dalmatin.« Drugi večer v Trstu je Cankar sklenil s pravim revolucionarnim pozivom: »Edina pot je boj ljudstva, brezobziren boj, dokler ne pade poslednja barikada, dokler ni dosežen poslednji cilj! Boj za popolno socialno in politično osvobojenje [...].« Klic k vstaji se seveda ni nanašal na nevredne meščane, temveč na delavce, ki naj bi svoje tegobe prepoznali prav v stiskah tlačana.

V naslednjem letu je Krekov prijatelj in socialdemokratski politik Albin Prepeluh izdal knjigo *Reformacija in socialni boji slovenskih kmetov*. Kmečki punti so bili zanj »velik kres«, ki sveti daleč v temno prihodnost. Prepeluhovo delavsko poreklo in Krekov zgled sta pisca privedla do precej revolucionarnega opisa uporov, ne pa tudi do sprejemanja drugih marksističnih načel. Ne glede na to so kmečki upori do tridesetih let postali vse bolj zanimivi za marksistični kulturni krog. Bratko Kreft je v tem duhu leta 1937 napisal dramo z naslovom *Velika puntarija*, ki se je v precejšnji meri opirala na zgodovino pisne ugotovitve.

Hkrati je Kreft v pripoved vključil svoj čas in nazor ter Matiji Gubcu pripisal napovedovanje svetovne revolucije. Interpretacija je zopet zmotila cenzorje, tokrat tiste v službi kraljeve Jugoslavije in dramo so lahko premierno uprizorili le na amaterskem odru v štajerskem Št. Pavlu.

Pred drugo svetovno vojno je razlaga kmečkih uporov postajala vse bolj revolucionarna, vendar ne tako izrazito, kot je postala po letu 1945. Edvard Kardelj je v svoji prvi izdaji *Razvoja slovenskega narodnega vprašanja* leta 1939 punte sicer razumel prevratniško, obenem pa so se mu zdeli preveč spontani in razkropljeni, da bi izoblikovali jasne cilje. Prišteval jih je predvsem v okvir reformacije in jih ni razumel kot prave poskuse, da bi zamajali fevdalni red.

Zgodovinopisni trend pisanja o vsakdanjem življenju, ki se je v Evropi pa tudi pri nas začel v 19. stoletju, so že med vojnoma dopolnjevali vplivi francoske analovske šole. Grafenauer, ki je veliko svojega raziskovanja posvetil puntom, je zato v svoji disertaciji leta 1944 z naslovom *Boj za staro pravdo* zapisal, da so bili kmečki upori »izraz splošnega družbenega in gospodarskega položaja in razvoja kmečkega stanu na Slovenskem«. Liberalne in marksistične skupine pa so se med vojno naprej zgledovale po kmečkih puntih. Črtomir Nagode je tedaj ustanovil skupino z imenom *Stara pravda*, partizani pa so nekatere svoje vojaške enote poimenovali po voditeljih kmečkih uporov. Tako so med drugim nastale brigade Matije Gubca, Ivana Gradnika, Andreja Laharnarja in Ilijev bataljon. Vodilni slovenski komunisti so se istočasno zgledovali po delu Friedricha Engelsa *Nemška kmečka vojna* in puntom pripisovali napredno vlogo v zgodovinskem razvoju. Boris Kidrič se je navduševal celo nad reformatorskim teologom in upornikom Thomasom Müntzerjem. Kmečki uporniki so po teh nazorih veljali najmanj za predhodnike revolucionarjev.

Po drugi svetovni vojni se je »nova zgodovina« analovske šole, ki je deloma že vsebovala elemente historičnega materializma, premešala še s komunistično politično ideologijo. Pri nas je tako nastala idejna zmes, ki je slonela tako na predvojnem meščanskem konceptu slovenskega naroda kot tudi na kmečkem puntu, ki je predstavljal njegovo prvo revolucionarno dejanje. Dopolnjeno izhodišče so zgodovinarji raziskovali in utemeljevali z novimi metodološkimi pristopi, ki so zgodovino skušali pojasniti tudi preko dolgotrajnejših družbenih procesov. Posebno vlogo pri preučevanju kmečkih uporov je dobil predvsem ekonomski vidik. Ferdo Gestrin in Josip Žontar sta največ dodala glede vprašanja trgovine. Sergij Vilfan pa je poleg preučevanja gospodarstva sklepe črpal še iz svojega zgodovinsko-antropološkega pogleda

na pravo, ki je razkrivalo zapletene družbene odnose med zemljiško gospodo in kmečkimi podložniki.

V duhu časa po letu 1945 so (slovenski) kmečki upori novega veka postali izrazito revolucionarni ali pa so vsaj napovedovali socialistične revolucije 20. stoletja. Grafenauer je pri tem vztrajal tudi v svojem zadnjem velikem delu o puntih *Boju za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem*, ki je izšlo leta 1974. Uveljavljanje kmečkih uporov v slovenskem zgodovinopisju se mu je zdelo veliko prepočasno. Dosti večji pomen je zato pripisoval vtisom literatov: »[...] spoznanja o pravem pomenu kmečke uporniške misli in bojev [so se] prebijala v zgodovinopisju počasneje kot v literaturi, pa tudi z manjšo jasnostjo presojanja.« Grudnu je na primer zameril njegovo »omiljujočo trditev«, da so se uporniki borili le za olajšanje bremen in ne za popolno ukinitvev fevdalizma. Celo Kardeljev zapis, da kmetje svojih načrtov niso dovolj jasno oblikovali, se je Grafenauerju zdel odločno premalo. Sam je upore opisal kot čisti upor proti fevdalnemu sistemu in njegovemu vladajočemu razredu, saj da se je kazal »v postopnem razvoju kmečkih zahtev, ki so šele počasi zorele iz skromnih pritožb v duhu stare pravde v pravi, jasen, revolucionaren uporniški načrt«.

IV. Spomin na spomin

V zadnjih desetletjih socialistične Jugoslavije so slovenski zgodovinarji spet prihajali do novih sklepov. Grafenauer je kljub svojim izrazitim mnenjem občasno zapisal tudi, da so morda kmetje in njihovi uporniški podvigi bolj znanilci modernega naroda in revolucije, kot pa že njihova izpolnitev. V resnici bomo še med zagrizenimi zagovorniki naroda našli vsaj bežno zavest, da ljudje v srednjem veku ali začetku novega veka niso imeli enake identitete kot nekaj stoletij kasneje. To velja tudi za pravnega zgodovinarja Metoda Dolenca, ki je sicer v arhivih načrtno iskal izvore slovenskega naroda. Njegov učenec in Grafenauerjev prijatelj Sergij Vilfan je o Dolencu dejal, »da je vsaj na nekaterih mestih poudaril, da pojma naroda ne gre presajati v starejša obdobja, le da očitno niti ni poskušal aplicirati to spoznanje na konkretne okoliščine, kar bi imelo zelo globoko segajoče posledice«.

Niti Vilfanova predstava o Slovencih ni bila enoznačna. Za primer vzemimo le članek *Etnografski pogledi na družbeni razvoj Slovencev* iz leta 1965, kjer je

zapisal: »Slovenci so se kot narod v modernem pomenu besede oblikovali na ozemlju, na katerem je v 19. stol. prevladoval slovenski jezik.«, obenem pa v istem besedilu govoril tudi o naselitvi Slovencev v 6. stoletju. V svojih drugih delih se je točnim poimenovanjem bolj ali manj izogibal, večkrat poudaril, da so narodi dokaj moderen pojav, vedno pa je v ljudstvu videl veliko slovenskega. Vilfan je oporekal tudi predstavi o Slovencih kot kmečkem narodu, saj je kmečko prebivalstvo po vsej Evropi predstavljalo veliko večino prebivalstva vse do moderne dobe. Zgodovinar Peter Štih je izpostavil celo nasproten trend, da so bili kmetje na Slovenskem med redkimi, ki so svoje delo na polju zelo pogosto združevali s tovarništvom, furmanstvom, prekupčevanjem in z obrtjo.

Sorazmerno nedaven pojav je pri nas zanikanje Slovencev v vseh predmodernih kontekstih. Teh po skrajnem mnenju nekaterih ni mogoče najti v nobenem obdobju pred začetkom evropskega nacionalizma v 18. stoletju. Zato in zaradi dejstva, da o kmečki samopodobi ne vemo veliko, se taistim ne zdi primerno, da kmečki upor iz leta 1515 imenujemo slovenski. Ob tem pa se moramo zavedati, da poimenovanja v zgodovino prvi niso vnesli niti kmetje niti Slovenci. Kot »windischer bauernbund« so upor opredelili sočasni viri. Ali pridevnik prevajamo kot »slovanski« ali »slovenski« pri tem ni tako pomembno, kot se zdi, saj so bili v vsakem primeru mišljeni Slovani v Notranji Avstriji. Poleg tega sta bila tedaj pojma »Slovenci« in »Slovani« za domačine bolj ali manj izmenljiva. Isto besedo je namreč uporabil tudi Trubar, ko je slovenščino prevajal z »Windischen Sprach« in med svojimi ljubimi Slovenci sprva morda videl vse bližnje katoliške Slované, vključno s tistimi na Hrvaškem. Leta 1560 pa je o svojih slovenskih delih dejal: »Sem pa kraljevemu dostojanstvu javno v posvetilnem pismu in prav tako v svoji poslanici, nanj naslovljeni, pisal, da hočem imeti za presojevalce in sodnike svojih spisov samo Kranjce, Spodnještajerce, Korošce, Istrane in tiste iz Slovenske marke, ne pa Bezjakov, Hrvatov, Čehov ali Poljakov«. Poleg deželnih ločnic pa nas mora v sklopu razprave o imenu upora zanimati tudi tista med Slovenci in Nemci. Celo Peter Štih je o protestantskih piscih dejal, da so slovensko skupnost prepoznali na naddeželni ravni, kar je vodilo v novo obliko rodoljubja in domoljubja. »S takšnimi in podobnimi mislimi, [...] se je poleg obstoječega deželnega in dinastičnega patriotizma začelo oblikovati novo domoljubje, ki zagotovo še ni bilo nacionalno, a je takšne zametke vendarle že vsebovalo.«

Tako iz zgodovine kot iz antropologije vemo, da uporaba jezika sama po sebi ne pomeni etnične pripadnosti. Etnija se lahko vzpostavi na različnih temeljih,

prav pogosto pa se kljub temu vzpostavlja tudi na jeziku. Po razmišljanju antropologa Fredrika Bartha in njegovih sodelavcev v zborniku z naslovom *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference* iz leta 1969 lahko sklepamo, da bi tako Trubar kot cesarski viri za posamezne skupine težko uporabljali etnične oznake, če med njimi ne bi videli nekakšne ločnice. Pri tovrstnih oznakah, piše Barth, so pomembne tako predstave, ki jih ima neka etnija o sebi, kot tudi predstave, ki jih imajo skupine druga o drugi. Tako so sicer menili že starejši antropologi, ki so trdili tudi, da se lahko etnije vzpostavijo le, če so med seboj skoraj povsem ločene. Barthov doprinos pa je ugotovitev, da etnije ne nastajajo v izolaciji, temveč se oblikujejo v odnosu do svojih sosedov. Prav tako predstav o razlikah med njimi ne vzpostavi umik, temveč, prav nasprotno, stik. Prav stalna komunikacija je tista, ki med skupinami vzdržuje distanco.

Zgodovinar Sašo Jerše je slovenskost upora opisal z besedami, da »gre pri tem za izpostavljanje ene same partikularnosti upornikov, tj. njihove etnične oziroma jezikovne pripadnosti, ki je sicer ne gre zanikovati, a za upornike vsaj po današnjem védenju ni bila bistvena, če so se z njo sploh ukvarjali.« Najpomembnejša skupna točka upornikov je nedvomno njihovo kmečko poreklo. Niti to sicer ne predstavlja vseh upornikov, saj so številni prihajali tudi iz rudarskih in obrtniških krogov, celo iz vrst meščanov in klerikov. Če so bili kmetje, so bili tudi voditelji uporov bolj uspešni kmetje, ki so se povzpeli s svojim trgovskim udejstvovanjem. Ker pa nimamo podatkov o kmečki samopodobi, lahko ugotovimo, da je bila etnična oznaka bistvena vsaj za opazovalce, ki so jo nato prenesli tudi v vire. Kot »Auflauff im Windischen Land« so upori zapisani v *Germaniae Chronicon* leta 1538, leto pozneje kot »der windischen pauern auffstandt« v listini krškega škofa in nazadnje še pred letom 1561 kot »Bauern-Aufruhr in Windischland« v *Spiegel der Ehren*.

Pisci 16. stoletja so kmečke upornike poimenovali z etnično oznako. Oprli so se na slovenski jezik, ki ga je govorila večina upornikov in so zato označevalec prenesli na vse, čeprav so se uporu pridružili tudi nemško govoreči kmetje. Morda so s tem želeli poudariti tudi, da je bil upor izrazito barbarske narave. V pripadnikih tujih skupin ljudje pogosto vidimo drugačnost, neredko tudi zaostalost. Luther je imel pravične in častne Nemce za najboljše med ljudstvi, čeprav je priznal, da so nagnjeni k pitju. Bistre in prepričljive Italijane pa je opisal predvsem kot nadute skeptike, ki so povrh vsega še sodomiti. Zgodnjenovoveški zgodovinopisci v Furlaniji so barbare videli tako v svojih

sosedi Slovanih kot tudi v bolj oddaljenih Bavarcih. Pri slednjih so sklepali celo, da so svoje necivilizirano poreklo zakrili le z dodatno črko, ko je *Auaria* postala *Bauaria*. Etnične ločnice so bile tudi v zgodnjem novem veku lahko precej močne. Zagotovo pa so bile v ospredju predvsem v določenih razmerah. Mnogo antropologov zato poudarja relacijski oziroma situacijski značaj etnij.

Viri niso pisali o notranjeavstrijskih uporih, čeprav so se kmečke zveze iz posameznih dežel prvič povezovale na širši ravni, saj pojem Notranja Avstrija še nekaj časa ni bil dovolj uveljavljen. Kmalu po uporu so na Dunaju natisnili letak z naslovom *Ain neues lied von den kraynerischen bauern*, ki je poudaril slovenske besede puntarjev »Leukhup, l. l. l. woga gmajna!«, hkrati pa jim je pripisal zgolj kranjsko poreklo in tako zamolčal meddeželne povezave upora. V *Spiegel der Ehren*, ki je nastal na Bavarskem, pa je kronist dežele upora imenoval *Windischland*. Krivdo za upore je delno pripisal pritiskom slovenskega plemstva, »Windischen Adel«, nemudoma zatem pa opisal upiranje kmetov pri Brežicah, v Slovenski marki, »an der Windischmark wo die Gurk in den Saufluß fällt«. Vir je upor pripisal kmetom slovenskih dežel. Njegov izvor je ob tem skrčil na manjši del Kranjske, ki je predvsem v 12. in 13. stoletju nosil ime Slovenska marka (*Marchia Slavonica que vulgo Windismarch dicitur*) in je bil kasneje le še geografski pojem. Sodeč po viru naj bi se torej upor začel v Slovenski marki in se razširil na ostale slovenske dežele. Etnično poimenovanje je obenem s seboj nosilo tudi dodaten prizvok barbarskega značaja upornih kmetov, ki v uradni predstavi že sami po sebi niso imeli najboljšega slovesa.

Manj obtožujoč, a vseeno tragičen je bil ton opisa slovenskih puntov v šolskih knjigah stare Avstrije. V učbeniku iz leta 1911 najdemo le tri omembe Slovencev. Prvič v zvezi s samostojnostjo v Karantaniji, drugič v času Karolingov, naposled pa še kot kmečke upornike. Šolstvo se je pri nas od reform Marije Terezije naprej počasi sekulariziralo in leta 1869 dokončno postalo stvar države. Kot aparat za vzgojo avstrijskih državljanov je učilo tudi uradno razlago zgodovine. Slovence so v teh učbenikih sicer predstavljali domačini, vendar ne brez občutka za primernost, ki je ustrezala Dunaju. Nazadnje so na nekaterih mestih ostali skladni z načinom, ki ga današnje zgodovinopisje pripisuje predvsem slovenski narodni vzgoji. Slovence so izenačili s Karantanci in jim tako pripisali kontinuiteto z modernim časom. Le kmečke puntarje so morali poimenovati bolj previdno, saj upor proti habsburški oblasti ni mogel imeti pozitivne plati. V učbeniku zato najdemo podnaslov »Slovenski kmečki punti«, kasneje pa le sklicevanje na Notranjo Avstrijo in posamezne dežele brez omembe slovenskega

prebivalstva. Kot akterji v zgodbi nastopajo ubogi, a tudi nasilni (slovenski) kmetje, dobrohotni cesar in objestna gospoda, ki je poglavitni antagonist. Idejo, da so upor leta 1515 zakuhali Slovenci v modernem pomenu besede, je kljub sramežljivemu poudarku po svojih predstavnikih v izobraževalnem sistemu širila tudi avstrijska država in ne le slovenski narodnjaki.

Daleč v preteklost postavljeno predstavo o slovenskem narodu je Vilfan prvič izpodbijal že leta 1965 in jo skozi leta tudi bolj izčrpno pojasnil. Neprestano ponavljanje ugotovitve, da se ljudje v predmoderni dobi niso imeli za Slovence, kot so se imeli v 19. stoletju, zato že pol stoletja ni povsem nič novega in koristi predvsem trenutnim političnim in ideološkim ciljem. Anthony D. Smith je na to opozoril že v devetdesetih letih ter zapisal, da oba skrajna pogleda »dramatizirata in preveč poudarjata sicer pomembne pojave in trende. Oba služita sedanjim interesom bodisi nacionalističnim bodisi protinacionalističnim.« Prav je imel Štih, ko je dejal, da svojih prednikov nikoli ne bomo več videli enako, kot sta jih razumela Aškerc ali Cankar. Temu lahko dodamo le, da Slovenci kljub temu ne bodo kar izginili iz zgodovine, vsaj dokler bosta še obstajala Slovenija in slovenska zgodovina.

Drug pojem, ki ga zgodovinarji vse težje umeščamo v kontekst kmečkih uporov, je pojem revolucije. V družbi in zgodovinopisju se je s punti začel povezovati nekoliko kasneje kot pojem naroda, prav tako pa je tudi s pojemanjem njegovega pomena. Po besedah Bojana Godeše je bilo iskanje vzporednic in podobnosti med punti in OF večinoma preseženo že pred letom 1991. Dejansko punti pri nekaterih avtorjih ostajajo velik navdih za primerjavo z modernimi revolucijami. Nekaj tovrstnih prispevkov je tudi v zborniku *Leukhup! Kmečko upornišstvo v obdobju predmoderne* iz leta 2017. Prav tam najdemo tudi novejša primerjave z modernim časom, ki odkrivajo težaven odnos med kmeti in komunističnimi oblastmi. Slab odnos do kmetov je v socialistični Jugoslaviji in Sovjetski zvezi, enako kot v fevdalnem okviru, vodil v nezadovoljstvo in bi zagotovo vodil tudi v večje število vstaj, če komunisti kmečkega stanu ne bi tako uspešno zatirali.

Pri Grafenauerju je veljalo, da so bila revolucionarna vsa kmečka dejanja in zahteve, ki jih ni mogel povezati s predstavo o »stari pravdi«. Kmečke inovacije, kakršne so bile organizacije njihovih zvez in zahteve po pravici do odločanja o davkih, lastnem sodstvu, nameščanju duhovnikov ter svobodnem trgovanju, so Grafenauerju kazale na prevratniški značaj uporov, ki so pomenili »v svoji končni obliki obračun s fevdalno oblastjo nasploh«.

Nedvomno so bile nekatere zahteve kmečkih zvez precej skrajne. Najbolj drzna je bila ideja o kmečkem cesarskem namestništvu v Zagrebu, ki so si jo zamislili ob hrvaško-slovenskem uporu leta 1573. Kmetje bi tako sami odločali o svojih bremenih in tudi drugih vprašanjih. Pri tem bi neposredno odgovarjali le samemu cesarju. Nejasno je, ali so uporniki verjeli, da lahko vsa svoja hotenja dosežejo, ali so bile nekatere točke predvsem del pogajalske strategije. Že zaradi pogajanja samega pa lahko kmečke upore izključimo iz revolucionarne kategorije. Komunistično vodstvo Karađorđeviću ali Hitlerju ni pošiljalo pisem z zahtevami niti ni stremelo po osebni avdienci, kar so kmetje pri cesarju maja 1515 v Augsburgu dejansko dosegli.

Zahteve kmečkih upornikov v poznem srednjem veku in zgodnjem novem veku bolj spominjajo na *gravamina* plemiških stanov, ki so jih ti izrekli deželnemu knezu. V sklopu tedanjega ustavnega tipa, ki ga imenujemo stanovsko-monarhični dualizem, so stanovi ob dednem poklonu pri deželnemu knezu s svojimi pritožbami skušali doseči izboljšanje svojega položaja in obenem stremeli tudi po čim večjem kopičenju oblasti. Pri pogajanjih so se tako kot kmetje večinoma sklicevali na tradicijo, prav tako pa so kljub temu pogosto poskušali pridobiti tudi povsem nove privilegije.

Kmetje in predstavniki nekaterih drugih poklicev so bili iz pomembnih pogajalskih zborov izključeni in zato niso imeli niti pravega predstavništva med odločevalci. Z upori so do političnega dialoga hoteli priti s silo. V smislu privilegijev, ki bi jim omogočali lastno odločanje o davkih, izbiri duhovnikov in drugih zahtevah, jim to ni uspelo. Prav tako jim ni uspelo prizadevanje, da bi se kot skupina ali stan vključili v uradno priznan način diskusije z vladajočimi sloji. *De facto* pa so se z upori vseeno uvrstili na politični zemljevid. Le v tem smislu imamo kmečke upore lahko za uspešne podvige, ki so za svojo prepoznavnost plačali visoko ceno.

Kmečki upori pri nas niso poskusi zavrnitve fevdalnega reda, temveč načrt, kako se vanj bolj uspešno vključiti. Kmečki sloj se je namreč tedaj šele dodobra vzpostavil. Pred koncem srednjega veka za njegov nastanek še ni bilo pravih pogojev, saj so se do tedaj kmetje v oblikah zajmov in posledično tudi v svojem pravnem položaju lahko zelo razlikovali. Še posebno med 10. in 13. stoletjem so se namreč razvrščali v vse mogoče odtenke med nesvobodnimi in svobodnimi. Za zemljiške gospode je nižje sodstvo nad njihovimi kmeti postalo splošna pravna norma šele na podlagi privilegijev 14. stoletja. V drugi polovici 15. stoletja pa se je nato za večino kmečkega prebivalstva uveljavilo

načelo, da je njihov pravni status prirojen, kar je vodilo tudi v povsem jasno ločitev med različnimi družbenimi sloji. Posledica poenotenja položaja je nato postala tudi potreba po politični udeležbi. Podlago za to so kmetje zagotovo videli v nekaterih svojih institutih in v redkih funkcijah, ki so jih med gospodi opravljali posamezniki s podeželja. Primer prvih so bile soseske, ki so se izven dosega zemljiških gospodov sestajale v središčih vasi, pogosto pod lipo, in urejale svoje notranje zadeve, kot je bila paša. Ena od številnih sopomenk soseske je bila prav gmajna. Gospodov tako zbiranje ni prav nič motilo, pa tudi ne zanimalo, vse dokler zasedanja niso presegala vaških okvirov. Redki kmetje so lahko sodelovali tudi v uradnih organih. Župani so ponekod kot prisledniki sodelovali celo na zasedanjih deželskih sodišč. Velikega vpliva tam niso imeli, zagotovo pa so bili sovaščanom pomemben vir informacij. V puntih so zato župani lahko postali kmečki predstavniki, prek katerih so se povezovale različne vasi in naposled tudi dežele. Kot je ugotavljal Vilfan, so na Goriškem v prvi polovici 16. stoletja in tudi drugod v alpskem svetu, v Švici, na Tirolskem in Salzburškem, kmetje zastopali svoje interese celo na deželnih zborih. Po vsej verjetnosti je bil to še najbolj oprijemljiv cilj, ki so si ga uporniki lahko zastavili.

Vsaj glede kmečke revolucionarnosti in z njo povezane ljudske religioznosti v slovenskem zgodovinopisju zaenkrat še primanjkuje primerjalnih študij. Radikalne programe poznamo že v nemški kmečki vojni leta 1525. Kidrič se ni na slepo zastonj zgledoval po Müntzerju. Treba pa je dodati, da so, tako kot oblastni načrti, tudi uporni vzgibi tedaj prihajali iz globoko vernih predstav. Med najbolj nazornimi predstavniki drugačne razlage božjega ustroja sveta je zagotovo eden od vodij angleškega upora leta 1381. Duhovnik John Ball je kot dolgoletni nasprotnik cerkvene in posvetne oblasti začetek vstaje pričakal kar za zapahi. Ko so ga puntarji osvobodili, je podeželane v svojih pridigah pozival, naj skupaj od kralja zahtevajo svobodo, uživanje skupnega imetja in izenačenje svojega stanu s t. i. gospodo, ter dodal, da jim mladi kralj tega zagotovo ne bo odrekel. V nasprotnem primeru, je odločno dejal, bodo do zdravila za svoje tegobe pač prišli na drug način.

Poročanja o prevratniških puntarskih mislih in dejanjih moramo jemati z neko mero zadržanosti, saj so jih vendarle pisali njihovi nasprotniki, ki jih je kmečki bes dodobra prestrašil. So zato kmečke zahteve prikazane kot najhujša plemiška nočna mora? Istočasno je dobro imeti v mislih, da lahko ljudje v vsakem času in prostoru prihajajo do podobnih idej. Ob še tako zakoreninjeni

tradiciji si lahko zamislimo tudi njeno nasprotje ali, kot pravi Jerše, mogoče si je bilo predstavljati poizkus pogube in izbrisa vladajočih stanov, na katerega je opozarjala pesem iz škofjeloške kapele Sv. Trojice. Podlaga teh idej pa je bila v vseh primerih biblijska. Pomislek najdemo celo pri slovenskih komunistih, ki so poudarjali povezavo s panti. Boris Zihlerl je še pred drugo svetovno vojno zapisal, da so kmečki boji »oblika razrednega boja v fevdalizmu« in se hkrati spraševal, ali niso bili kmečki vzgibi tudi »reakcionarni«. Je mogoče, da so se sklicevali na nekakšno »prakrščansko stanje«? Dvom je nato nemudoma povsem zavrnil. V resnici je kmečka miselnost svoj navdih iskala prav v božji pravičnosti. Če bi torej pristali na revolucionarnost najbolj skrajnih oblik kmečkih uporov, bi morali dodati, da je šlo pri njih za krščansko revolucionarnost. Pa čeprav je imela Cerkev te predstave za povsem heretične, kmetje pa so si hkrati o Cerkvi mislili svoje. Vzporednice med panti in modernimi revolucijami zagotovo obstajajo, vendar niso nič bolj prepričljive, kot je povezava med Slovenci tistega in tega časa. Kmečki upori so bili ravno toliko revolucionarni, kot so bili narodni.

V. Prihodnost kmečkih uporov

Kmečki upori so zakoreninjeni v slovensko skupinsko zavest. Uradno se spomin na pante ohranja predvsem v sklopu obletnic in muzejskih razstav. Še posebno veliko obeležij je nastalo v času okrog štiristoletnice hrvaško-slovenskega panta leta 1973. Na Ljubljanskem gradu, kamor vodi Cesta slovenskih kmečkih uporov, so postavili spomenik, ki ga je oblikoval kipar Stojan Batič. Kmetje stojijo, skupaj nagnjeni v enoten blok, v nebo pa se vzpenjajo njihove strašljive, na drogeve natakne kose. Pokončni kosi sestavljata tudi Batičev spomenik *Punt in revolucija*, ki stoji v Brežicah. V Krškem so se kmečkim uporom poklonili s stvaritvijo Toneta Kralja. Odkrili so spomenik Matiji Gubcu in po njem poimenovali tudi glavni trg ter prenovljeni stadion. Istočasno so v Tolminu leta 1973 praznovali dvestošestdeseto obletnico svojega panta. Kralj je oblikoval tudi tamkajšnji spomenik. Nastal pa je še ikonični grb Občine Tolmin, delo slikarja Janeza Trpina. V spomin na tolminski punt leta 1713 je na grbu uprizoril grad v plamenih s krvavim obzorjem v ozadju.

Na Tolminskem je nova obeležja sprožila tristoletnica tolminskega panta. *Puntarsko leto* so otvorili s kulturno prireditvijo na tolminskem gradu, kjer

so z baklami poustvarili vtis gorečega gradu. Osnovna šola Tolmin je za svoje otroke priredila več projektov na temo kmečkih uporov. V Tolminskem muzeju so že leta 2012 izvedli niz predavanj *Punt se bliža*, na obletnico pa še razstavo z naslovom *Nad Gorico po pravico*, ki so jo posvetili predvsem vsakdanjemu življenju na Tolminskem in Goriškem v času uporov. Izdali so tudi knjižno obliko stripa *Tolminski punt 1713* Remigia Gabellinija in v muzeju razstavili njegove izvirne risbe. Tam je proti koncu leta potekal še znanstveni simpozij »Veliki tolminski punt 1713–2013: nova dognanja«. Prav tako je ob obletnici Pošta Slovenije izdala priložnostno znamko in poštni žig, Banka Slovenije pa zbirateljske kovance s podobo, ki jo je oblikoval Jernej Kejžar. V razmakih med števili v letnici 1713 je na novcu upodobil štrleče burkle, cepca in koso. Istočasno je izšel ponatis romana *Tolminci* Ivana Preglja in nov strip *Veronika* po motivu ljudske pesmi *Riba Faronika*. Poleg osrednje slovesnosti v športni dvorani tolminskega šolskega centra je občina organizirala tudi dva pohoda. Enega na bližnjo vzpetino Mengore, kjer so se nekoč sestajali puntarji. Tam so otvorili spominsko ploščo s posvetilom: »V spomin in slavo pogumnim možem, ki so tu snovali tolminski punt in 27. marca 1713 zazvonili k upor.« Na spomeniku je vklesan še prvi del soneta *Punt* Alojza Gradnika. »Dovolj si, sodrga, nam krvi pila, / dovolj si živim nam odrla kože! / Dan sodbe prišel je in dan plačila!«, se glasi tretja kitica. Potekale so tudi druge prireditve, od *Puntarskih dni*, ko so v starem delu Tolmina uprizorili sejem po starem vzoru, nastopa Simfonikov RTV Slovenija do maše zadušnice, ki je za usmrčene puntarje potekala na Travniku v Gorici.

Tudi petstota obletnica slovenskega kmečkega upora je spodbudila k obuditvi spomina. Projekt *Le vkup 1515–2015* je združil veliko število ljudi in institucij. Vodstvo je prevzel Posavski muzej Brežice, zaenkrat edini slovenski muzej, ki se lahko pohvali s stalno razstavo o kmečkih uporih v 16. stoletju. V sklopu projekta so izdali *Puntarski časopis*, organizirali likovni natečaj za osnovne in srednje šole, priredili državno proslavo in strokovno ekskurzijo, izvedli terensko raziskavo o kmetih iz Posavja in s Kozjanskega ter projekt novembra 2015 zaključili z znanstvenim simpozijem, ki je bil izhodišče za nastanek zbornika *Leukhup!*. Ob obletnici je razstavo z naslovom *Kri bo tekla za svobodo zlato* otvoril še Pokrajinski muzej v Celju, Pokrajinski muzej Kočevje pa je poleg postavitve razstave *Leukhup, leukhup woga gmaina* razglasil tudi tematsko leto, v katerem so prirejali različne poučne in kulturne dogodke.

Drugod v družbi in umetnosti se morda predvsem zaradi spremembe načina življenja Slovencev punti nekoliko umikajo. Živi ostajajo bolj posredno, kot

opomin na nevarnost krivic tujih ali domačih gospodarjev. Nagovarjajo tiste, ki gojijo uporni duh. Bodrijo tistega, ki zmore pretrpeti vse mogoče, vendar naposled svoje brani za vsako ceno. Upor predstavlja obredno sprostitev nezadovoljstva. Kar pride po tem, je drugotnega pomena in zato pri večini ostaja neznanka. Tako sporočilo nosi *Puntarska*, pesem Iztoka Mlakarja iz leta 1992. V njej poje: »Jz sm, ku zdej se reče, nekvalificiran kmet / Jn ku vsak kmet znou zmerom sm dosti potrpet / Nervozen zdej ratavam, pomagat si ne znam / Ma sej nisem kriv, če take jz prednike imam.« Napetost se stopnjuje, ko ugotavlja, da se v njem prebujata duh prednikov. Sanjari o vrnitvi zlatega srednjega veka in naposled bojevito zaključijo: »Sem se moderniziral, sekirce nimam več / Ma tudi sz motorku bi padla glava preč.« Po drugi strani kmečki upori ostajajo spodbuda tistim, ki verjamejo v svojo skupnost in v vstajah vidijo vzor, ki je bodisi že pripeljal do vzpona bodisi bo do zmage ljudstva šele privedel.

Spomin na punte je izrazito močan na Goriškem. V veliki meri je zagotovo posledica njihovega burnega 20. stoletja, ki jih je po obdobju soške fronte odrezal še od domovine. Iz vojne vihre so prišli naravnost pod fašistični kap. Uporniški duh se je tam odražal že v delovanju organizacije TIGR, kasneje pa tudi v različnih poimenovanjih. Na Kneži v Baški grapi imajo tako Dom puntarjev, od koder izhaja tudi Klub malega nogometa Puntar Kneža, ki igra v Tolminu. Lokalni duh je v svoje ime vključila tudi glasbena skupina Jazz Punt Big Band. To pa so le drobci in vtisi, ki bi lahko vodili v bolj poglobljeno antropološko oceno o pomenu spomina na kmečke upore pri modernih Slovencih. Še bolj kot to pa bi nas utegnili zanimati, kakšni so izzivi današnjega kmečkega prebivalstva. Na pomanjkanje takega antropološkega raziskovanja je opozoril Miha Kozorog v zborniku *Leukhup!*, točneje v prispevku, ki je nastal na podlagi portretov posavskih kmetov. Raziskovanje kmetijstva je po njegovem mnenju precej podhranjeno, kar je podprl tudi z opažanjem, da je v zadnjih letih Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije zavrnila več prijavljenih projektov, ki bi se s to tematiko ukvarjali. Teza zadnjega predloga je predpostavljala tudi, da se tako v znanstvenih krogih kot v medijih pojavljajo predvsem stereotipne podobe slovenskega kmeta, ki na razvoj celotne panoge nimajo blagodejnega vpliva. Kozorog je temu dodal, da »smo se s producenti problematičnih pripovedi o različno »drugih« in »drugачnih« rasno, nacionalno, jezikovno, spolno, identitetno itd. že bolj ali manj uspešno spopadli, a moramo na kritično analizo družbene vztrajnosti predsodkov do podeželanov in kmetov še počakati«. »Le vkup« bi lahko torej zopet postal poziv tako kmečkih kot akademskih puntarjev.

VI.

Leukhup z nami

Uporništvo velja za eno najpomembnejših slovenskih lastnosti. Zgodovina in spomin, čeprav prepletena, nista istovetna. S časom postane namreč povsem običajno, da spomin ubira svoje poti in se pri tem bolj malo zanima za zgodovinske povezave ali nasprotja. Kot smo videli, so pri nas spremembe v družbi pripeljale do novih predstav, ki slovenstva in uporništva kljub skupnem nastanku ne dojemajo več kot neločljivih. Tudi akademska debata se zato v veliki meri vrti okrog (ločenih) vprašanj revolucionarnosti in narodnosti upornikov. Zgodi se celo, da se od zgodovine vse bolj oddaljujemo, tem bolj ko se v puntarje vživljamo. Kmečke upornike lahko zato razumemo bodisi kot talce kolektivnega spomina bodisi kot srečneže, ki so se prav zaradi vzporednic z nami uspeli prebiti daleč v njihovo prihodnost. Čemu bi se jih sicer tako goreče spominjali? Brez vzporednic z današnjim časom bi odnos med kmeti in zemljiškimi gosposi zanimal le redkokaterega nezgodovinarja.

Viri in literatura

- Barth, Fredrik (ur.), *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference* (Boston 1969).
- Cankar, Ivan, *Zbrano delo*, Petindvajseta knjiga, Politični članki in satire. Govori in predavanja (Ljubljana 1976).
- Froissart, Jean, *Chronicles* (London 1978).
- Fugger, Johann Jakob, von Birken, Sigmund idr., *Spiegel der Ehren des Höchstlöblichen Kayser- und Königlichen Erzhauses Oesterreich* (Nürnberg 1668).
- Grafenauer, Bogo, *Boj za staro pravdo v 15. in 16. stoletju na Slovenskem* (Ljubljana 1974).
- Grafenauer, Bogo, *Kmečki upori na Slovenskem* (Ljubljana 1962).
- Jerše, Sašo (ur.), *Leukhup! Kmečko uporništvo v obdobju predmoderne. Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije* (Ljubljana, Brežice 2017).
- Jerše, Sašo, Vera, upanje, oblast: O notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj, *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana 2009) 67–103.
- Mullett, Michael A., *Martin Luther* (London, New York 2004).
- Pirc, Matija in Franc Komatar, *Zgodovina srednjega in novega veka do westfalskega mira: za višje razrede srednjih šol* (Ljubljana 1911).
- Smith, Anthony D., The Politics of Culture: Ethnicity and Nationalism, *Companion Encyclopedia of Anthropology* (London, New York 1994) 706–733.

- Snoj, Anton, *Narodno-patriotska vzgoja osnovnošolskih slovesnosti v času kraljeve Jugoslavije. Diplomsko delo* (Ljubljana 2016).
- Strohmeyer, Arno, *Svoboda politike in moč vere: študije o politični kulturi deželnih stanov habsburške monarhije v času verskih vojn (ok. 1550–ok. 1650)* (Ljubljana 2011).
- Štih, Peter, »Čas merjen z vatlom in platno s stopinjami«. Vilfan kot kritik nekaterih zakoreninjenih predstav o slovenski zgodovini, *Arhivistika, zgodovina, pravo. Vilfanov spominski zbornik*, ur. Nataša Budna Kodrič in Tatjana Šenk (Ljubljana 2007) 175–190.
- Štih, Peter in Vasko Simoniti, *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja* (Ljubljana 2009).
- Štih, Peter, Poglavje iz nacionalizirane zgodovine ali O zgodnj srednjeveških začetkih zgodovine Slovencev, *Studia Historica Slovenica* 5 (2005) 105–132.
- Vilfan, Sergij, Etnografski pogledi na družbeni razvoj Slovencev, *Predavanja. 1. seminar slovenskega jezika, literature in kulture* (Ljubljana 1965) 52–75.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije* (Ljubljana 1961).
- Vilfan, Sergij, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Ljubljana 1996).
- Zupančič, Nina, *Kmečki upori kot učna tema v 5. razredu devetletne osnovne šole*, diplomsko delo (Ljubljana 2014).